

var han åter väster om Bollnäs i Sörby där mycket folk samlades. Han fortsatte i Fjäle, samling hos Jonas Persson och bodde hos A. Lindberg i Lismeden. Tisdag den första mars fick han för andra gången skjuts till Ovanåker, till "käre bror" Mårten Ersson i Ämnebo, söder om Edsbyn. Där blev det enbart aftonbön.

Så kom han till Edsbyn och hade samlingar. Då inträffade en händelse när ortens prost Johan Erik Tjärneld (1794-1874) kom inrusande och ville veta vem som ordnat mötet. Han efterlyste en skojare från Ockelbo som höll på att förvilla folket. Erik Anderson trädde fram och berättade vem han var. Prosten fortsatte i vredesmod om att Andersson hade skrymtat och ljugit. "Har ni inte fått nog av landstrykare och fähundar som Erik Jansson (1808-1850) och Jon Svensson ("Himlaprinsen" 1788-1852). När Erik försökte förklara sig fick han "ytterligare ett skyfall av ovett som icke här kan anföras". Enligt hans anteckningar ansåg sig mötesdeltagarna ha rätt till att samlas och läsa Guds ord och herr och fru Trolin försvarade Andersson. Samma dag fortsatt de, trots alla förbud, till Roteberg och hade hos Trolins en lugn afton.

Resa under 18 dagar

I dagboken kan man läsa att Andersson rest i södra Hälsingland under 18 dagar och haft möten hela 17 gånger. Han hade fortsatt över Knåda, Alfta, Gäddvik, Bollnäs, Växbo, Rengsjö (skolhuset) Mo, Segersta, Hanebo och Lingbo. Fredag 18 mars kom han hem till Vallsbo i Ockelbo. Hela resan måste ha varit jobbig men Erik skriver om förmånen att få predika Guds ord. Strax därefter arbetade han med sågning men skadade sig i ett knä och blev liggande i sex veckor. Då hade familjen svårt med att få mat på bordet.

I december kallades han till Stockholm under 23 dagar, och blev antagen som kolportör och fick fullmakt att sälja Brittiska bibelsällskapets skrifter. Han gjorde nya resor till Hälsingland under 1853. Den 6:e resan dit, 1857, var han upp till Loos och Ljusdal. Han reste även i Uppland, Västmanland, Dalarna och Södermanland – alltid med noga anteckningar om platser, (ofta gårdsnamn) personer och möten. Andersson var aktiv i Ockelbo när kyrkan upplät mark och "läsarna" byggde ett bönhus i byns centrum. Han fortsatte att vara aktiv och fick bland annat vara med och välkomna C.O. Rosenius, P.P. Waldenström och Oscar Ahnfeldt. Erik Andersson avled av smittkoppor den 16:e januari 1866 i hemmet, endast 47 år gammal. Ett minne från den tiden är "Ersk Anders härbre" på hembygdsföreningens anläggning Pålsgården.

Källförteckning:

1933	Om andliga rörelser i Ockelbo under 1800-talet, L.E. Berglund
1934	Avskrift av dagböcker, Olof Åkerlund
1947	Från väckelserörelsernas tid, Josef Bidner
1976	Väckelsegestalter i Ockelbo, Sten Eklund
2017	Vi som var med, studiecirkel om Missionskyrkan

Skambeläggning av kvinnor i 1790-talets Hälsingland

Av Margareta Danhard

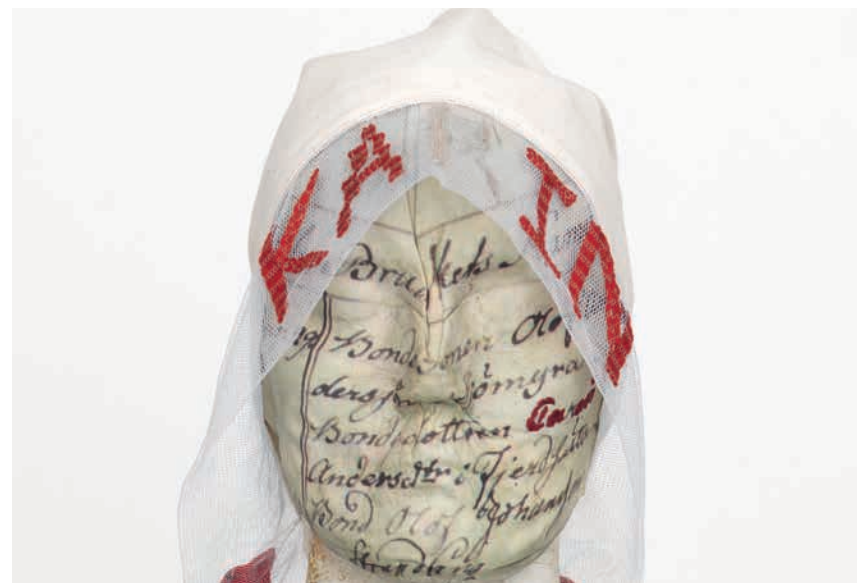

Bild 1: Skulptur Otidigt sängelag II (detalj), av Margareta Danhard. Foto: Per-Erik Adamsson.

Karin, Karin, jag är Karin som står brud i Delsbo kyrka år 1792. Jag skälver och jag darrar. Inuti mig en röra av förtvivlan, förväntningar som gått i kras, ångest och sorg. En liten gnutta glädje. Ut ur mig, ut på min hud ristas ett förbund mellan mig och min make. Till eftervärlden lämnas dessa avtryck av heligt förbund mellan man och kvinna. Jag vill vara så glad och lycklig att få stå brud denna dag inför hela min sockens församling.

Det är min stora dag. Vid min sida min man och mitt barns fader. Jag ville så gärna bära kyrkans förgyllda brudkrona. Men i mitt inre, i min livmoder sprattlar en liten

varelse till. Han vet inget om dessa yttre förhållanden. Han känner nog av min oro. Mina darrningar av förtvivlan när honom som ett eko... skam, skam, skam.

Vi, min man och jag, kommer att få böta. Böta 1 och 1/3 riksdal för otidigt sänglag. Detta kommer för evigt att stå skrivet i kyrkans räkenskapsbok. Denna skam. Men det som inte står skrivet är den stora bot jag får betala idag. Jag har inte rätt till kyska brudars skrud. Ingen förgyllt, ståtlig och vackert glänsande krona på mitt huvud. Jag bär på mitt huvud ett hustrudok. Denna ungmorsmössa som jag med ära skulle få sätta på mitt huvud imorgon. Denna mössa får jag nu bära idag. Den yttre världen, alla där ute i kyrkbänkarna ser mig, bedömer mig. De vet alla varför jag bär denna mössa idag. De ser att jag är okysk.

Texten ovan är min dramatisering. Fakta om Karin Andersdotters öde finns i källorna, men inte hennes känslor och tankar inför bröllopet. I min tolkning utgår jag ifrån det straff som kyrkans och lagens män och en traditionsbunden allmänhet önskar att hon skall plågas av.

Ville Karin gifta sig? Hon var gravid när hon vigdes, vilket var olagligt vid denna tid och brottet benämndes otidigt sänglag. Hade paret inte gift sig hade de fått böta för lönskaläge. Vid lönskalägefäll kom mannen oftast undan sitt fadersansvar och den ogifta modern fick själv ta hand om sitt barn, modern benämndes hora och barnet som oäkta. Kanske kände Karin och hennes man Olof sig tvungna till giftermål när hon blivit gravid. De kan också ha planerat att gifta sig, men att de "råkat" bli med barn innan vigseln. Hur kände sig Karin? Kände hon skam och sorg? Det fanns kyrkoförordningar om vad en brud fick och inte fick bära vid vigseln. En okysk brud fick inte bära brudkrona och detta förbud fungerade i praktiken som ett skamstraff. Men hur vanligt var detta skamstraff? Och kan man finna ut något om i vilken kontext dessa kvinnor levde? Den här artikeln kommer handla om Karin och andra kvinnor som skambelagdes vid sedlighetsbrott i Hälsingland på 1700-talet. Min undersökning har jag begränsat till Delsbo och Färila.

Otidigt sänglag

Fyra brudpar bötfälldes för otidigt sänglag i vardera Delsbo och Färila socken, år 1792. Detta visar att otidigt sänglag inte var ett helt ovanligt brott och att Karin inte var ensam om att viga sig gravid det året. Eftersom Färila hade färre innevärnare än Delsbo, samt även färre vigslar, 18 stycken jämfört med 34 i Delsbo, var andelen bötfällda betydligt högre i Färila. Cirka vart fjärde brudpar bötfälldes i Färila jämfört med vart åttonde i Delsbo. Det är en stor skillnad vilket skulle kunna tyda på att man höll hårdare på moralen i Delsbo än i Färila. Men siffrorna är små och gäller bara för ett år. För att ge en generell bild har jag undersökt en period på 10 år, 1788-1797. För Färilas del visar det samma resultat som tidigare, att var fjärde brud vigde sig gravid. I Delsbo minskade andelen något till att ungefär var

tionde brud var gravid vid vigseln. Detta bekräftar att otidigt sänglag var betydligt vanligare i Färila än i Delsbo.¹

Gränsen för att avgöra om konceptionen ägt rum före eller efter vigseln var satt till sju månader. Dvs. om bruden födde barn inom sju månader efter vigseln så fick paret böta för otidigt sänglag.² De fyra par som bötfälldes i Delsbo 1792, födde sina barn en halv månad samt tre, fem och sex månader efter vigseln. Deras böter inbetalades fem till sju veckor efter barnets födelse, vilket antagligen hängde samman med tillfället då modern kyrktogs vilket skulle ske cirka fyra till sex veckor efter födseln.³ Kyrktagning var en ceremoni i kyrkan för modern som ansågs oren efter att ha fött barn och nu åter fick träda in i församlingens gemenskap. För en kysk mor var det en hedersam ceremoni med tacksägelse och välsignelse för det barn hon fött, men för en okysk mor var ritualen en annan. Följande text från kyrkohandboken användes vid kyrkotagning av trolovade mödrar fram till år 1811.

Allsmäktige evige Gud som är äktenskapets herre, och haver själv det instiftat, och vill att det ärligen och tukteligen skall hållas ibland alla människor: se mildeliga till denna kvinnoperson, som sig med otidig beblandelse försett haver, och dig, som är kyskhetens herre, där med förtörnat, och din församling förgarat: Förlåt henne denna synden, och giv henne nåd...⁴

Kvinnornas okyskhet var inte bara en privat angelägenhet utan de hade också förgarat hela sin församling och förtörnat Gud. Ur ett genusperspektiv är det tydligt att det bara var kvinnorna som behövde syndernas förlåtelse, för männen fanns inte någon kyrktagning efter barnafödseln. Texten ur kyrkohandboken uttryckte även att det var hon som "försett" sig med otidig beblandelse, att det var henne skulden låg på. Genom kyrktagningen blev hon förlåten sin synd. Att det var viktigt, inte bara för hennes egen skull, utan för hela församlingens visar en uppteckning i Frykmans avhandling Horan i bondesamhället. Där trodde man att kvinnor som fött oäkta barn och inte gått i kyrkan, dvs. inte kyrktagits, kunde ställa till missväxt om hon gick över åkrar.⁵

Vi kan se att prästerna utövade kontroll över kvinnorna. Dels hade de ansvar för att brudkronan bara användes av brudar som inte haft intimt umgänge med någon man, dels måste de se till att kvinnor som brutit mot lag och sedvänja fick

1. Utifrån denna tioårsperiod var andelen bötfällda par 10 % i Delsbo (21 okyska par av totalt 204 vigslar) och 25 % i Färila (38 okyska par av totalt 151 vigslar). Se Danhard 2017, s. 17.
2. Thomson 1966, s. 55.
3. Angående tid för kyrktagning se Lindstedt Cronberg, 1997, s. 265 och Frykman, 1977, s. 135.
4. Citatet är från 1693 års Handbok, kapitel VI, barnakvinnors kyrkogång, se Lindstedt Cronberg, 1997, s. 268. Trolovad moder detsamma som okysk moder, att hon blivit gravid under trolovingen, dvs. innan vigseln.
5. Uppteckning från Ottraved i Västergötland se Frykman, 1977, s. 143.

syndernas förlåtelse så att de inte ”förargade” församlingen mera. Eftersom prästen hade kontroll på alla vigslar och födslar samt tog emot böter för otidigt sängelag och utförde kyrktagningsceremonier tolkar jag det som att det var svårt att komma undan böterna. Av de brudpar som vigdes i Färila och Delsbo, totalt 52 stycken 1792, så fick alla som födde barn inom sju månader böta.⁶

Hur kommer det sig att otidigt sängelag var betydligt vanligare i Färila än i Delsbo? Var Delsbo ett väldigt hedersamt samhälle som hade få sedlighetsbrott? För att undersöka detta närmare ska vi titta på ett annat sedlighetsbrott, lönskaläge.

Lönskaläge och utomäktenskapliga barn

Hur vanligt var utomäktenskapliga födslar i Färila och Delsbo? Att bli gravid före äktenskapet var olagligt. Gifte sig föräldrarna inte med varandra skulle både fadern och modern böta för lönskaläge, modern 1 riksdal och 32 shilling samt till kyrkan 32 shilling, fadern skulle böta det dubbla. Och barnet benämndes som oäkta.⁷

Jag har undersökt oäkta födslar och lönskalägefäll åren 1791-1793 i Delsbo och Färila, se tabell 1. Den visar att både andelen oäkta födslar och antalet lönskalägebrott var lika, någon procent av alla födslar.

Tabell 1. Antal oäkta födslar i % av totalt antal födda barn, samt antal lönskalägefäll, i Delsbo och Färila 1791-1793.

År	Delsbo				Färila			
	Antal födda	Antal oäkta födslar	Andel i %	Antal lönskalägefäll	Antal födda	Antal oäkta födslar	Andel i %	Antal lönskalägefäll
1791	77	1	1,3	1	58	1	1,7	0
1792	92	0	0	0	58	0	0	0
1793	101	2	2,0	1	55	1	1,8	1
Totalt	270	3	1,1	2	171	2	1,2	1

Källa: Färila och Delsbo kyrkoarkiv, födelse- och dopböcker och räkenskapsböcker 1791-1793, HLA.

Antal lönskalägefäll, tre stycken, stämmer inte med antalet oäkta födda barn, fem stycken. De tre som dömdes var alla mödrar. Inga fäder nämns eller döms till böter. Det är svårt att veta varför de två mödrarna, en piga Brita i Delsbo och en piga Karin i Färila, inte bötfälldes. Karin var piga i Kårböle, som låg relativt långt bort från centralorten Färila, fyra mil. Avståndet kan ha haft betydelse. Exempelvis döptes barnet Mats mycket senare än brukligt, 40 dagar efter födseln, vilket annars

6. Delsbo kyrkoarkiv; Vigselsbok C:3, år 1792, födelse- och dopbok C:3, år 1792-1793, Kyrkoräkenskapsbok L1b:1, år 1792. Färila kyrkoarkiv; Vigselsbok E1:2, år 1792, Födelse och dopbok C:3, år 1792-1793, Kyrkoräkenskapsbok L 1a:7, år 1792.
7. Se tingsprotokoll för lönskaläge i Färila 16/4 1789. Färila och Ytterhogdal tingslags arkiv, Domböcker A 1a:50, HLA.

skedde någon dag efter födseln. Kanske nådde inte lagens långa arm Karin innan hon flyttade från orten två år senare, 1793. I husförhörslängderna från Kårböle finns inga noteringar om nattvard eller husförhör varken för henne eller för de andra boende där. Detta kan ytterligare visa på att kontrollen var mindre i de perifera bygderna som Kårböle.⁸ Den andra modern som inte bötfälldes, Brita, nämns som piga på Västra Näset, vilket låg relativt centralt i Delsbo socken, och hennes barn Carin döptes samma dag som det föddes. Hon var inflyttad och nämndes komma från Sunne i Värmland.⁹ Antagligen spelar just det ingen roll, att hon var inflyttad, för att hon inte skulle straffas eftersom en av de bötfällda mödrarna, en piga Maria, benämndes som norska pigan. Däremot kan det visa på att det var vanligare att inflyttade födde oäkta barn. Fadern, vid dopet av pigan Karins barn, var från Alfta, så man kan ana att modern även där var inflyttad till Färila socken.¹⁰

Vad beror det på att fäderna varken nämns eller döms? Enligt en ny lag behövde kvinnorna inte längre uppge vem fadern var. Gustav III:s lag från 1778, det s.k. barnamordsplakatet, syftade till att skydda kvinnor som ville föda, som det hette, obemärkt. De behövde inte längre uppge faderns namn, vilket de tidigare med lagens hjälp pressats till.¹¹ Tyvärr ledde den nya lagen till att fäderna lättare kunde svära sig fria från ansvar och inte erkänna faderskapet.

För att få en djupare förståelse över situationen kring lönskaläge, och speciellt om det finns någon mer information om fäderna, har jag undersökt tingsfallen om lönskaläge i Färila, år 1789-1790. Förutom böter skulle de dömda av prästen hemligen skriftas och avlösas. Ritualen bestod av att brottslingen i kyrkan inför prästen bekände sin synd och sin ånger och därmed åter fick ingå i församlingens gemenskap. Denna ritual var tidigare offentlig inför hela församlingen men 1741 blev den enskild och förflyttades till sakristian. I barnamordsplakatet från 1778 nämns att vittnena ålades tystnadsplikt.¹² Detta var en förbättring för kvinnorna som slapp skämmas offentligt inför hela församlingen.

Fyra kvinnor blev dömda för lönskaläge 1789-1790. Tre av kvinnorna uppgav vem fadern var. Inga av männen var inkallade eller stämde till detta ting. Två av männen var soldater, Olof Viger och Jon Jonsson Fyr. Soldaten Olof Viger var inkallad i Finland och kunde inte höras. Men de andra två, soldaten Jon Jonsson Fyr och drängen Pär Nilsson, fick länsman Almström i uppdrag att se till att de kom till tings.

Alla fyra mödrarna fick böta för lönskaläge 1 daler och 32 skilling, samt 32 skilling till kyrkan. I kyrkans räkenskapsbok fann jag även att en av fäderna, drängen Per Nilsson, betalade böter för lönskaläge, 1 daler 16 skilling, samtidigt som modern,

8. Se Färila kyrkoarkiv, husförhörslängd AI:6b, s. 168-174.

9. Delsbo kyrkoarkiv, Födelse- och dopbok C:3, s. 120.

10. Färila kyrkoarkiv, Födelse- och dopbok C:3, s. 56. (HLA).

11. Lindstedt Cronberg, 1997, s. 66 ff.

12. Lindstedt Cronberg, 1997, s. 67, 267 och 271.

pigan Brita Eriksson, betalade sina 32 skilling.¹³ Enligt tingsprotokollet blev drängen Per inte dömd vid detta ting, men tydligen betalade han kyrkoböten. Drängen Per Nilsson vigdes den 21/3 1790 med en annan kvinna, bonddottern Cherstin Persdotter på Kårböleskog.¹⁴ Pigan Brita födde en dotter, Karin, den 23/10 1790 vilket betyder att Brita blev gravid tillsammans med Per cirka två månader innan Per gifte sig med Cherstin. Eftersom Per erkänt fick han böta för lönskaläge.¹⁵

Sammanfattar jag information om Brita Eriksson så födde hon Karin den 23/10 1790. En och en halv månad senare, 7/12, blev Brita rannsakad och dömd vid hösttinget 1790, att böta 1 riksdal och 32 shilling samt 32 shilling till kyrkan. Vidare skulle hon hemligen skriftas och avlösas av prästen. Tre veckor senare, 31/12, betalades böterna in. Antagligen skedde avlösning och skriftningen i samband med betalningen eftersom det noterades att Brita tog nattvard den 1/1 1791. Likheter mellan Britas och Pers situation är att de får båda böta för lönskaläge och de får båda hemligen skriftas och avlösas men sedan upphör likheten. Drängen Per avancerar från dräng till husbonde genom att gifta sig med en bonddotter. Vilken status Brita hade vet vi inte men han kunde välja. Han tog sitt straff men sedan kunde han lämna sin dotter och gå in i det gifta ståndet som bonde. Brita däremot lämnar inte sin nya status som ogift mor. Hon kan komma gifta sig så småningom, men nu är hon en hora med oäkta barn att ta hand om samtidigt som hon måste sköta sina sysslor som piga. Hon är kvar på sin underordnade position som piga.¹⁶ Som hora skulle hon dessutom enligt Frykman attribueras så man såg att hon var en okysk ogift moder så hon kunde fortsätta skämmas så länge hon var ogift. Exempel från Färila på skamplagg för horor har jag inte hittat men en uppteckning från grannsocknen Ljusdal finns, där man skulle passa sig för att gå i vanligt huckle, för då kunde man ses som "*é stygga hora*".¹⁷ Vidare får man förstå att Brita var ganska ensam i sin nya position som ogift moder eftersom få utomäktenskapliga födslar skedde i Färila, vilket gjorde henne än mer marginaliserad.

Här kan vi se att det är en stor skillnad på vilket kön som rannsakades och dömdes för lönskaläge. Även om kvinnorna nämnde vem fadern var så stämde dessa inte för lönskaläge i första taget, utan länsmanen blev tillsagd att stämma dem. Förutom att männen kom undan rent ekonomiskt genom att de slapp böta, så kom de även undan skammen. Skammen att behöva gå till prästen för enskild skrift och avlösning. Men hade de dömts så hade de efter skriftningen inte haft

13. Färila kyrkoarkiv, räkenskapsbok L Ia:7, s. 158. Betalade böterna 31 december 1790.

14. Färila kyrkoarkiv, Vigselsbok, E I:2, 21/3 1790.

15. Det borde finnas med i tingsprotokollet också, men det kan ha tagits upp under vårtinget 1791, som jag inte har tillgång till.

16. I Husförhörslängderna har jag kunnat följa Brita som piga fram till 1803 (sen hittar jag inte vart hon tog vägen). Så inom 13 års tid efter lönskaläget hade inte Karin gift sig. Se Färila kyrkoarkiv, Husförhörslängd Al:6b, s. 14 och Al:7b, s. 26.

17. Dahlin, 1937, s. 16-18.

samma skambörda som kvinnan. Den ogifta modern, horan, ansågs kunna sätta sjukdom på folk.¹⁸ Denna tro fanns inte om de ogifta fäderna.

På den individuella nivån var det kvinnorna som i praktiken blev ansvariga för sedligheten (eftersom det i de flesta fall bara var hon som blev straffad). Lagändringen 1734 då kvinnor gick från att vara ett rättsobjekt (där mannen ansågs lägra kvinnan) till att bli ett rättssubjekt (jämligt delaktig i samlaget) innebar för kvinnan paradoxalt nog att hon blev ansvarig för sedligheten.¹⁹ Inför lagändringen fanns dock en omstridd diskussion om synen på ansvarets könsfördelning. Under 1690-talet diskuterade lagkommissionens ledamöter om följderna för kvinnan (och hennes utomäktenskapliga barn) skulle relateras till hennes inställning till det utomäktenskapliga umgänget. Juridikprofessorn Carl Lundius vars sympatier låg hos kvinnorna skrev "det synes för dem mycket svårt som blivit besviken och förnedrat till sin heder, och att de och ovanpå skall med straff beläggas".²⁰ Men denna differentiering kom inte med i den färdiga lagtexten.

Återgår vi till jämförelsen mellan Delsbo och Färila angående utomäktenskapliga födslar 1791-1793, se tabell 1, så var andelen oäkta födslar lika stor i de båda socknarna, ca 1 %. För en generell jämförelse har jag undersökt en period på 10 år, 1790-1799. Andelen ökar något i de båda socknarna, Färilas andel blir 3,0 % (17 oäkta födslar av totalt 576 födda) och Delsbos andel 1,9 % (16 oäkta födslar av totalt 838 födda). Men andelen är fortfarande låg. Om man gör en jämförelse med Skåne under samma tid så är andelen oäkta födslar i Everlövs 6,7 %.²¹

Historikern Marie Lindstedt Cronberg visar att i Everlöv skedde den största andelen utomäktenskapliga födslar av de obesuttna.²² I Färila och Delsbo kan det också ha varit så, att de flesta utomäktenskapliga födslarna skedde av kvinnor som var döttrar till de obesuttna. Men eftersom både Färila och Delsbo var bygder med få obesuttna där merparten var besuttna bönder och självägande torpare så blev inte andelen utomäktenskapliga födslar stor. Det var alltså den socioekonomiska sammansättningen som bidrog till skillnaden.

Att hålla på sedligheten verkar ha varit viktigt i Hälsingland. Även om det skedde föräktenskapliga graviditeter, så valde de flesta att gifta sig, och därmed blev de oäkta födslarna och lönskalägefallen få. Man kan även se att av de kvinnor som

18. Se Frykman, 1977, exempelvis s. 38.

19. Hassan Jansson, 2002, s. 306.

20. Citat från Carlous Lundius anmärkningar till lagen (UUB, B184, pag. 157) se Hassan Jansson, 2002, s. 303. Extra hårt föll detta på de fattiga pigor som saknade tillgångar och fick böterna omvandlade till spö och risstraff. Alternativt sju dagars fängelse, eller arbete vid kyrka, slott eller fästning, se Lindstedt Cronberg, s. 63.

21. Angående Everlöv se Lindstedt Cronberg, 1997, s. 139. Angående Delsbo och Färila se Danhard, 2017, s. 28.

22. Lindstedt Cronberg, 1997, s.190. Obesutten betyder en person i det förindustriella bondesamhället som inte ägde jord, se Nationalencyklopedin.

dömdes för lönskaläge var det åtminstone två av fyra som kom långt bortifrån, en som benämndes som ”norska pigan” och en som ”pigan från Sunne och Värmland”, och att de i och med detta var mindre kontrollerbara.

Hur skambelades kvinnor i samband med brottet lönskaläge?

Som tidigare nämnts hade skamstraffen blivit mildare för lönskalägek kvinnorna vid tiden för min undersökning, 1790-tal, dels genom införande av enskild plikt och avlösning i kyrkan och dels genom att de inte behövde infinna sig fysiskt till rannsakingen, det räckte med ett skriftligt erkännande. Alla de fyra rannsokade mödrarna använde sig av skriftligt erkännande. Lagändringen 1778 innebar också att om de hade inställt sig fysiskt till tinget så skulle de nu inte ”*genom varjehanda så otjänliga som onödiga frågor blottställas för skymf och andras begabberi*”.²³ Detta tyder på att de ogifta mödrarna generellt brukade behandlas illa i rätten innan lagändringen.

I praktiken, enligt etnologiprofessor Jonas Frykman, upplevdes inte den enskilda skriften och avlösningen i kyrkan som mild. I kontrast till de gifta kvinnornas hedersamma kyrktagningsceremoni med offentlig tacksägelse för det nyfödda barnet, fick de ogifta kvinnorna skrivas i sakristian, före eller efter gudstjänsten, och genomgå en grym ceremoni med betoning på straff- istället för försoningsmomentet. Skambelägningens vidd framstår tydligt, sedd ur den ogifta moderns perspektiv. Hon gick miste om kyrktagningen, som för den gifta modern var en stor livshändelse. Som hustru skulle hon, efter att ha varit borta från församlingens gemenskap i 4-6 veckor, åter bli välkommen. Hon skulle finklädas ha gått in i kyrkan med ett par ansedda följekvinnor och varit den fruktsamma kvinnan, värd all heder och aktning. Här hade hon suveränt fått behärska det annars mansdominerade kyrkorummet. I stark kontrast till denna scen ser vi den ogifta modern ensam mota prästens förmaningar i sakristian. Istället för följekvinnor får klockaren och/eller kyrkvärdarna agera vittnen.²⁴

I Frykmans undersökning hade prästerna en straffande attityd, men givetvis måste det också ha funnits präster som ömmade för de olyckliga. Hur prästerna betedde sig i Färila och Delsbo har inte rymts inom min studie att undersöka. Men det kan fastslås att de kyrkliga förordningarna om särbehandling av ogifta mödrar gjorde att de som skulle hedras kände sig mer hedrade medan de som skulle skämmas då kände än mer skam. Frykman nämner exempel på ogifta mödrar som känner sådan skam att de vill ta sina egna liv, hellre ”*än de gick till prästen och fick ovet*”.²⁵

Skammen slutade inte med enskild skrift och avlösning, utan det var bara början.²⁶ Som ogift mor skulle man särskiljas från de andra kvinnorna. De tillhörde varken

det gifta eller ogifta ståndet. De kunde inte bära den hedersamma hustruhuvudbonaden och inte heller visa sig barhuvade. Frykman nämner lokala huvudbonader från olika delar av Sverige som de ogifta mödrarna tvingades bära för att visa att de befann sig utanför de olika stånden. I Skåne särskildes de genom att de tvingades bära den enkla halvkluten, som också benämndes horklut. Frykman poängterar att den ogifta kvinnan marginaliserades genom synliga tecken för att hon skulle förstå sin underordnade position. Efter skriftning och avlösning hade de ogifta mödrarna, likt alla andra, åter rätt till att delta i nattvardsfirandet men ”*medan församlingens ungmör lade av sig huvudklädet då de steg fram till Herrens bord, måste den ogifta bära sjaletten på sig*”.²⁷ Givetvis kan det även här ha förekommit olika grader av utsatthet. Utifrån min undersökning om att Färila och Delsbo hade få utomäktenskapliga födselar, som tydde på att hedern och kyskhetsnormen var viktig med stor social kontroll, så kan man utgå från att utsattheten var stor även här.²⁸

Frykman tar inte upp några exempel på skamplagg från Hälsingland. Jag har sökt och lyckats hitta ett exempel från Ljusdal. En uppteckning från 1820-tal om en piga som gick på besök till sin gamla matmor och bar huckle (enkel huvudduk) och därmed blev utskälld med ”Kommer du me´ näsduk på huvet som e´ stygga hora”. Enligt sageskvinnan, Blanka Brita, skulle pigan haft bättre vett, då hon gick på besök, och burit finka istället för näsduk (lokal benämning på huvudduk). Det som antyds här är att näsduken var ett enklare plagg som inte skulle användas av ärbara kvinnor när de gick på besök. Då skulle man bära en finka som var en fin men enklare sorts bindmössa. Den ännu finare bindmössan användes vid högtid och till kyrkobruk medan finkan användas vid besök utanför hemmet när det inte var helgdag. Indirekt antyds att horor/ogifta mödrar inte kunde använda finkor och bindmössor utan fick nöja sig med huvudklädet/näsduken både till vardag och helgdag. Denna attributering gjorde att man kunde skilja på okyska (horor) och hederliga mödrar.²⁹

Att den ogifta modern tvingades bära eller hindrades bära vissa plagg kallar jag attributering, en åtgärd som var viktig för hela samhällets balans. Kvinnorna skulle hållas på plats. Men kyrkans förordningar nämnde bara kyrkotagningsritualerna, inte kvinnans klädsel. Attributeringen, särskiljningen genom klädkoder, skötte allmogen för att ytterligare understryka den ogifta moderns skyldighet att skämmas. Frykman visar att i folktron kopplades en rädsla för den ogifta modern, genom att hon ansågs kunna åstadkomma både sjukdom och missväxt. Frykman sammanfattar det bra med ”Kyrkan drog men samhället sköt på”.³⁰

23. Lagändring 1741 och barnamordsplakatet 1778, se Lindstedt Cronberg, 1997, s. 67.

24. Frykman, 1977, s. 135-137.

25. Frykman, 1977, s. 139-140.

26. Skriftningen för den ogifta modern var det rituella beviset för att hon förlorat sin status som fullvärdig samhällsmedlem. Se Frykman, 1977, s. 136.

27. Frykman, 1977, s. 153. En av Frykmans förmedlare benämnd (1929:292).

28. Se även Frykman angående koppling mellan utsatta mödrar och få utomäktenskapliga födselar, Frykman 1977, s 148.

29. Dahlin, 1937, s. 16-18.

30. Frykman, 1977, s. 148.

Bild 2: Till vänster kvinna med finka, lokal variant från Forsa, Hälsingland. Till höger kvinna med "näsduk"/huvudkläde, Ljusdalsmodell. Foto: Margareta Danhard 2015.³¹

Hur skambelades kvinnor i samband med brottet otidigt sängelag?

Brottet otidigt sängelag medförde två olika straff, dels böter, 1 daler 16 shilling som betalades till kyrkan, och dels ett skamstraff som bestod i att den okyska bruden inte fick bära kyska brudars skrud. Domprost Sven Baelter (född 1713) beskriver i sin skrift *Historiska anmärkningar om Kyrkoceremonierna* vad de kyska kontra de okyska kvinnorna fick bära.

§29. För övrigt böra de ceremonier, hvilka antingen efter kongliga stadgar, eller lofflig sedvana, vid bröllop pläga brukas, icke förändras eller förnyas. Kyska brudar hedras med en besynnerlig skrud som häfdade qvinnor icke få bruka. År 1617 beslöto Biskoparna på Örebro Riksdag att de Brudar som förut woro kränkta af sina fästemen skulle wigas utan brudeståt, med blottade hufvud, utan krona och skrud. Om sådana qwinfolk sig nu der af betiena skola de böta två daler silfvermynt till Kyrkan... Brudeprydanden består i synnerhet uti krona och utslagit här...³²

31. Fotot taget vid workshop med gymnasiungdomar som tolkade citatet: "Kommer du me´ näsduk på huvet som e´ stygga hora" (se även Dahlin, 1937, s. 17).

32. Baelter, 1838, s. 476-477 (§29).

Om bruden bar krona, trots att hon var gravid, fick paret böta 2 daler. I Delsbo år 1792 fick en av de 22 kronbrudarna förutom att böta 1.16 daler för otidigt sängelag böta ytterligare 32 shilling, dvs. 2 daler totalt.³³ Böterna betalades till kyrkan, som tidigare nämnts, efter barnets födelse. Men skamstraffet att bära okyska brudars skrud skulle verkställas under själva vigselceremonin vilket innebar att den blivande bruden måste erkänna före bröllopsdagen, om hon var gravid. Den kronbrud som här fick böta 2 daler, födde sitt barn sex månader efter vigseln vilket innebar att hon var ungefär i tredje månaden vid vigseln. Så tidigt i grossessen syntes inte graviditeten och även om hon visste att hon var gravid kunde hon påstå att hon inte var det för att få bära kronan.

I citatet nämns att "kyska" brudar hedrades med en "besynnerlig" skrud, med utslaget hår och krona. Delsbo kyrka tillhandahöll brudkrona och brudparen betalade 1 riksdal i ersättning.³⁴ I Delsbo var det 22 av totalt 34 vigda, år 1792, som hyrde krona av kyrkan. Av de 12 brudar som inte hyrde krona var sex änkor. Eftersom brudkronan symboliskt var kopplad till jungfru Maria så använde inte änkor kyrkans brudkrona.³⁵ Återstod sex brudar som inte hyrde krona och som inte var änkor. Tre av dem dömdes för otidigt sängelag och hade därmed inte rätt att bära brudkrona. Då återstod tre stycken som man inte kan veta vad de bar på huvudet och varför de inte lånade kyrkans brudkrona.³⁶ 21 brudar hyrde brudkrona av de 24 brudar som hade rätt att hyra krona. Ser man över en treårs period, 1791-1793, blir andelen något större, 62 hyr av de 69 brudar som har rätt att hyra krona. Slutsatsen blir att i Delsbo var det vanligt att de som hade rätt att använda kyrkans brudkrona också gjorde det. I Färila var andelen något mindre, 20 hyrde av de 27 brudpar som hade rätt att hyra, under treårsperioden 1791-1793.³⁷

De brudar som bevisligen haft utomäktenskapligt sexuellt umgänge skulle enligt Baelter wigas med blottat huvud, utan krona och skrud. Hur såg det ut i Delsbo kring år 1792? Delsboposten Lars Landgren (född 1810) beskrev i uppteckning

33. Delsbo kyrkoarkiv, kyrkoräkenskapsbok L Ib:1, år 1792, s 144.

34. Huvudräkenskaper L Ib:1, Delsbo kyrkoarkiv (HLA), Förutom brudkrona kan kyrkan även låna ut fler delar till brudskrud. I Bjuråkers inventarielista från 1782 finns förutom två brudkronor ett silverbälte samt brudkläder som klänning av satäng, spetsar, örhängen, brudhår, silver och guldbroderad bröstslapp mm.

35. Angående att änkebrudar inte hade brudmässa se Baelter, 1838, s. 471. Vad änkor använde istället se Thomson, 1966, s. 53. Angående brudkronans koppling se Svensson, 1935, s. 300 "Från Byzans och Rom kom kronan under tidig medeltid till norra Europa. Från att ursprungligen vara ett ståndstecken för båda könen övergår den inte minst genom Mariakulten till att tjäna som jungfru- och brudutsmäckning, först hos adeln och borgare och sedan hos bönderna. När kronan kommer till användning, blir det den som visar skillnaden mellan kysk och okysk brud..."

36. Kyrkans räkenskapsböcker ger information om de som hyrt kyrkans brudkrona. Det behöver inte betyda att de som inte hyrt inte använde brudkrona. Var de välbeställda kan de ha haft tillgång till egen krona. Se Danhard, 2017, s. 12.

37. Källa: Färila och Delsbo kyrkoarkiv, vigselböcker och räkenskapsböcker 1791-1793, HLA. Se tabell 4 Danhard, 2017, s. 38.

Bild 3. Carl Pehrsson-Rudolphs foto av ungmorshatten, även kallad knyppelhatt, finns i Delsbo hembygdsförenings samling.

från år 1850 att den sista lägrade brud som tvangs att låta viga sig i kyrkan, år 1792, "säges hafva haft Huckle, sådant som nu brukas af unga hustrur".³⁸ Ett sådant huckle, som det såg ut 1850, beskrev Landgren som hatt av vit cambris med vit spets framtill och vita band tvärt över hjässan med knut baktill. Och att den brukades av nygifta hustrur söndagen efter bröllopet och vid samma tillfälle av alla gifta kvinnor, som höra till bröllopståget.³⁹ Denna fina, dyrbara och hedersamma ungmorshatt som skulle tas på dagen efter bröllopet blev för den gravida bruden ett skamplagg. Sådana ungmorshattar finns bevarade i Delsbo forngård, se bild 3.

Det finns ytterligare en uppteckning från Delsbo om skamplagget. Samuel Ödmann (född 1750) predikade i Delsbo kyrka när en flicka som han beskrev som förförd och fattig, skulle vigas. Eftersom predikstolen var placerad över altaret hade han bruden mitt för sina ögon då brudparet under gudstjänsten satt framför altaret.

38. Enqvist, 1935, s. 18.

39. Enqvist, 1935, s. 24. Se bild 2.

Såsom hon förverkat rätt att bära kyska brudars skrud, hade hon på sitt huvud först ett vitt dok samt därovanpå en så kallad korsmössa. Denna bestod av tvenne utterskinnsrimsor, 2 tum breda, sammansydda till ett kors, varav ena spitsen såsom en smäck låg framåt pannan, den andra ned uti nacken samt de övriga 2 en nedgående till vardera örat. Under denna skamdräkt tjöt hon oupphörligt, att jag med möda kunde höras, och denna ömkliga syn hade dessutom hart när rubbat alla mina koncepter. Nu skall denna sed vara avskaffad.⁴⁰

Jag har inte kunnat identifiera denna unga brud, så som jag kunnat göra med Landgrens brud Karin från 1792. Ödmann nämner inte vilket år vigseln ska ha skett. Den bör dock ha skett någon gång mellan december 1768, då Ödmann första gången bevistade Delsbo, och januari 1776 då hans vän prostens Nils Lenaeus dog.⁴¹ Det är ca 20 år mellan de båda beskrivningar av skamplaggen. Den huvudbonad Ödmann beskrev är extrem med remsor av utterskinn och han nämner att denna sed nu ska vara avskaffad. Med "nu" utgår jag från att det var när han skrev texten 1801.⁴² Detta stämmer bra med Landgrens uppteckning om att 1792 var sista gången en lägrad brud tvingades viga sig i kyrkan.

Jag har inte funnit några fler beskrivningar över detta skamplagg i Hälsingland. En kompletterande och intressant notering om skamplaggets användning finns i Sockenbeskrivningar från Hälsingland 1790-1791 där kyrkoherde Eric Nordmark, Norrbo socken, beskriver att "En häfddad brud saknar krona och krants; dock prydes hufvudet wäl".⁴³

Från andra delar av Sverige kan man finna liknande uppteckningar om lokala huvudbonader som användes av gravida brudar. I Mora och Sollerön, Dalarna, nämns att de brudar som ej fick bära krona, att de "som ej var jungfruliga", bar rynkhatt. Och att "Annars var det dagen efter, på andra bröllopsdagen, som bruden bar kärringhatt för första gången".⁴⁴ I Ingelstad, i Skåne benämndes den gifta kvinnans huvudbonad för klut, vilken användes från och med andra bröllopsdagen. För gravida brudar brukades en mindre och enklare klut, halvkluten, som "De åter, vilkas jungfruliga oskuld gått förlorad, måste bära..." (vilken även benämndes horklut).⁴⁵

Att de båda skamplaggen från Delsbo var kopplade till den annars hedersamma hustruhuvudbonaden kan beläggas med tidigare nämnda Landgrens samt med Lenaeus uppteckningar. I Ödmanns beskrivning av skamplagget nämnde han

40. Ödmann, 1957, s. 92.

41. Kapitlet i Ödmanns bok Hågkomster, där han beskriver skamplagget, heter "Prosten Lenaeus i Delsbo och hans församling på 1760-talet", så jag utgår från att vigseln skedde någon gång under Lenaeus levnads tid, han dog som sagt i januari 1776.

42. Ödmann 1957, se förord.

43. Bringéus, 1961, s. 272. "Häfdad brud" betyder gravid brud.

44. Odstedt, 1953, s. 108-109. Kärringhatt betyder hustruhatt vilket i detta lokala fall är detsamma som rynkhatten.

45. Bruzelius, 1976, s. 55-57.

den som ”en så kallad korsmössa” (med utterskinns remsor lagda i kors). Lenaeus beskriver korsmössan i sin bok *Delsbo Illustrata* som en hedersam hustrumössa (men utan utterskinns remsor lagda i kors).

Nästa Söndag efter Bröllops-dagen inställer sig den nygifta och unga hustrun i Kyrkan, utsirad med den forna och alfwarsama Danneqwinno-dräkten, nämligen, med et blåstärkt hufwudkläde (huklä) och granner korsmyssa, samt svart klädes tröja och kjortel, hafwandes om lifwet et Silfwer-bälte, med en lång ifrån Bälte-låset nederhängande Silfwer-ked, hwars ände slutet med en stor klunn eller knapp. I denna skruden säjes unga hustrun hofwera.⁴⁶

Den unga hustru nämns ha huvudkläde (huckle) och grann korsmössa och denna beskrivning gällde åtminstone 1736-1764 då Lenaeus skrev sin bok *Delsbo Illustrata*. 100 år senare, 1850, beskriver Landgren samma sed, att bruden visar upp sig i sin nya position i samhället, som hustru, i sina fina kläder inkluderat hustruhuvudbonaden, benämnd ungmorsmössa. Även om utseendet på själva hustruhuvudbonaden förändras något så lever seden starkt kvar att man med en särskild huvudbonad visar att man tillhör det gifsta ståndet. Att det var viktigt att visa den vid ett speciellt tillfälle, första söndagen efter vigselfagen, samt på en specifik plats, i kyrkan.

Historieprofessor Kekke Stadin nämner i sin forskning att giftermålet var ett socialt avancemang och att de gifsta männen och kvinnorna hade en högre social status än de ogifsta. Den som inte var gift förväntades bo i ett hushåll lett av ett gift par, en matmor och en husfar. Den ogifte var alltid underordnad. Det första bröllopet var därför en initiationsrit, som bland annat ledde till att de unga lämnade en helt underordnad position för att nå den maktställning som husbondskapet innebar.⁴⁷

Att denna initiationsrit var viktig och inkluderade användning av brudkrona visar ett inslag i kyrkoförordningen om att kronan ska hyras ut billigare till de fattiga. Gränsen mellan fattig och rik upphör under denna för kvinnan så viktiga dag. Det kan betonas att det i andra sammanhang inte var tillåtet att klä sig över sitt eget stånd. Brudskruden *”begripes icke under förordningen emot yppighet”* och *”kronan bör likwäl aldrig betagas kyska Brudar...ej en gång de fattigaste, som böra få dem för lindrigare pris”*.⁴⁸

Lutherska kyrkan hävdade att äktenskapet var instiftat av Gud och att sexualaktens syfte var att infria Guds önskan att människorna skulle uppfylla jorden. Att föda många barn ansågs som kyskt, men den sexuella akten skulle utföras i syfte att alstra barn, inte enbart för lustens skull. Och givetvis måste det ske inom äktenskapet.⁴⁹

46. Lenaeus, 1971, s. 207-208.

47. Stadin, 2004, s. 84.

48. Baelter, 1838, s. 478, (§29).

49. Stadin, 2004, s. 40 ff.

Det normativa begrepp som var kopplat till den kulturella symbolen, brudkronan, var kyskheten. Både män och kvinnor fick böta för att de var okyska men det var främst kvinnan som regleras i kyrkoförordningen och fick skamstraff. Varför? Brudkronan var kopplad till Maria, den hedersamma, kyska himmelsdrottningen, som födde sitt barn som jungfru. Det var det kvinnliga könet som födde barnet och det var hon som hade rätt att bli attributerad med en krona. Kyrkan knöt på detta vis an till de hedersamma kvinnorna i församlingen. Om många kvinnor var hedersamma och premierades för det så blev de en stark kollektiv kraft mot de okyska som inte var hedersamma. Kyrkan fick på detta sätt makt över kvinnorna. Återkopplat till kyrkans förhållande till Maria, så var prästerna ställföreträdare för Gud. Det var Gud, genom helig ande, som var fader till Marias barn. Med denna återkoppling kunde kyrkans män knyta an till kvinnorna i församlingen på ett metaforiskt sätt. Om majoriteten av kvinnorna följde normen och dessutom tyckte den var bra (såg någon slags vinning i den) så blev de en medskapad kraft till kyrkans makt. Detta bidrog till att begreppet kyskhetskonserverades och att attributering av kvinnorna levde vidare.

Hur skambelades män i samband med brottet otidigt sänglag?

Skambelades män? Lenaeus beskriver i sin *Delsbo Illustrata* att brudgummen hade prästkrage och lång prästkappa vid vigseln, men att denna sed, med sockenallmogens enhälliga samtycke, lades bort vid början av 1760, och att han nu kom till kyrkan i sina egna svarta kläder av kläde.⁵¹ Hur de kläderna såg ut beskriver han inte. Men antagligen hade han fortfarande en lång svart kapp (även om det inte var en prästrock), för i ett visitationsprotokoll från 1777 tillmättes den långa svarta kappan så stor vikt att brudgummen ej fick bära detta hederstecken, om hans brud ej hade rätt att bära krona. I Ny socken i Värmland gällde samma sak om det breda sidenband brudgummen bar om livet.⁵² Här kan vi se att även okyska brudgummar fick ha mindre hedersamma kläder. Bruket av prästkappa verkade ha varit vanligt även från andra delar av Hälsingland. I sockenbeskrivningar från 1790-1791 finns ett par uppgifter om prästkappa vid vigsel. Dels från Bollnäs där kronolänsmannen Lars Enlund nämner att brudgummen bar prästkappa vid vigseln samt från Färila där kyrkoherden Petrus Regnell nämner att ”Den orimlighet at brudgumme skal hafva prestkappa i kyrkan är för 7 a 8 år sedan bortlagd, och går han nu rätt snygg i sina egna kläder...”. Från Ljusdal nämns att brudgummen var klädd i sina egna kläder men att svart klädesrock var nödvändigt vid detta tillfälle om den så skulle lånas.⁵³

50. Angående vikten av kulturella symboler och dess betydelse se genushistorikern Joan W. Scotts teori. Exempelvis Scott, 1988, s. 1067.

51. Lenaeus, 1971, s. 204.

52. Hazelius-Berg, 1969, s. 155.

53. Bringéus, 1961, s. 60, 305 och 320.

Utifrån Ragnells uttalande kan man förstå att det inte var populärt bland prästerna att brudgummen bar prästkappa. Å andra sidan var det prästerna som lånade ut kappan så någon form av överenskommelse måste ha skett mellan bönderna och prästerna som gjorde att prästerna gick med på detta. I Bjuråkers kyrkas inventarium för år 1771 och 1782 fanns förutom brudkrona även brudkläder. Där nämns en *"Brudgumme-Kappa af svart ylle-Camlott"*.⁵⁴ Landgren nämnde att långrocken i Delsbo ännu användes på 1850-talet, då vid tredjegångslysning.⁵⁵ Detta tyder på att det verkar ha skett en förändring där bruket av prästkappa avtog och gick mot enklare egna kläder men att själva långrocken fortsatt var ett viktigt attribut för brudgummen. I Delsbo försvann prästkappan vid vigsel redan 1760, i Färila vid 1783 och i Bollnäs användes den fortfarande år 1790. Detta kan ses som att den hedersamma attributeringen vid vigseln tonas ned något vilket gjorde att kontrasterna mellan de kyska och okyska också tonades ned, de som skulle skämmas fick skämmas något mindre. Om förordningen från 1777, om att okysk brudgum inte fick använda långrock i Delsbo, fortfarande gällde 15 år senare vid Karins vigsel år 1792 så attributerades även Karins man Olof med att han inte fick bära den hedersamma långrocken.

Även om brudgummen också attributerades med mindre hedervärd klädsel får man se det som att han färgades av kvinnans okyskhet. Det var hon som i första hand skulle skämmas. Detta ser man också utifrån att det okyska paret inte fick någon brudmässa, en ritual där fyra ogifta personer håller brudpällan, ett fyrkantigt täcke av tyg, över brudparet medan brudmässan sjungs för dem. Från början var den ämnad endast för bruden (därför namnet "brud"-päll), detta för att hedra den kyska bruden som skulle inträda i de giftas stånd. En okysk brud kunde därmed inte hedras med denna ritual.⁵⁶

Betydelsen av bröllopsceremonier

Hur viktigt var giftermålet och ceremonierna kring bröllop i Delsbo och Färila? Och för vem var det viktigt? Som tidigare noterat var ritualen, att bruden skulle visa upp sig i kyrkan söndagen efter vigseln, viktig och att den fanns både på 1700- och 1800-talet i Delsbo. I en notering från Färila däremot, nämner prästen att *"Alt fjoll, då ungmorssöndagen kommer, är ock vid samma tid aflagdt."* (vid samma tid som prästkappan avlades, ca 1783).⁵⁷ Dels kan vi se att denna sed försvinner tidigare i Färila än i Delsbo. Och dels att det är folket och inte kyrkan som vill ha kvar seden. Prästen tycker att seden, om att den unga hustrun första söndagen efter vigseln ska visa upp sig i kyrkan, var fjollig vilket jag tolkar som att prästen tyckte att bönderna gjorde sig märkvärdiga i sitt stoltserande och uppvisande,

54. Bjuråkers kyrkas inventarium 1771 och 1782.

55. Enqvist, 1935, s. 21.

56. Se Baelter, 1838, s. 470 och Hazelius-Berg, 1969, s. 155.

57. Bringéus, 1961, s. 320.

Bild 4: Man i långrock Delsbo. Foto från dräktparad forngården 1988. Källa: Delsbo hembygdsförenings samling.

vilket inte passade kyrkan som vill ha underdåniga medlemmar. En annan syn på giftermålet, som förstärker denna tolkning, var hur länge bröllopsfirandet skulle pågå. I Hälsingland varade det i en vecka trots att man endast fick fira i tre dagar. Att det var svårt att bryta seden visar källorna. Redan vid ett riksting den 14 juni 1623 beslutades att:

Efter ett stortt Oskick här till waritt hafuer medh brudloppz handlingar att the hålla sådane gestebudh heele weckan öffuer den menige man till stoor skadha, derföre warrt dedh effter Salige och höglåffligh i Åminnelse Konungh Gustafz Mandatter förbuditt att ingen i detta landett effter denne dagh skall lengre quar hålla sine gester när the komma om löredagz afftonen än till tijssdagz afftonen att onssdagz mårgonen wedh huars 40 mkr och huar gest som lengre bliffuer skall bötha 3 mkr... Förtiger lendzmän gifue sådant tillkänne den som här emott bryter, skall han bötha 40 mkr.⁵⁸

Dels förbjöds bröllopsfirandet att vara längre än tre dagar, böterna var 40 riksdaler samt 3 riksdaler för varje gäst. Vidare skulle länsmannen böta 40 riksdaler om han

58. Färila och Ytterhogdal tingslags arkiv 1623. Domböcker A Ia:50. HLA.

inte anmälde de som bröt mot lagen. Att denna lag inte hjälpte kan vi se 170 år senare, då Ärkebiskop Uno von Troil gör visitation i Färila den 29 juli 1795.

Vid efterfrågan om Bröllops och andra sammankomster hållande, hade Herr visitator förspott att Brölloppen här pläga hållas ifrån söndagen ända till fredags aftonerne. Herr visitator underrättade församlingens ledamöter, om innehållet af Kongl. Resolutionen på Prästerskapets besvär af 14 sept 1731. Därest uti 2§ uttryckligen stadgas att de icke få hållas längre än 2 dagar, hvarföre Herr visitator tillsade Prästerskapet att enär häremot brytes, kronobetjeningen därom tillfråga, som har att de brottsliga till straff beförtra, och yttrade Herr visitator till närvarande Krono Länsmannen sig förhoppas, det han ej underlåter därvid fullgöra dessa Embetes skyldighet.⁵⁹

1731 skärptes lagstiftningen kring antal dagar ett bröllopsfirande fick pågå från 3 till 2 dagar. Ärkebiskopen påminde prästerna att anmäla till länsmannen när brott uppdagades. Sedan påminner han länsmannen om att inte underlåta att fullgöra sitt ämbetes skyldighet att anmäla brottslingarna till tinget. Utifrån detta förstår man att bröllopsfirandet var så viktigt för allmogen att varken den världsliga eller kyrkliga lagen rådde på den.

Hur överdådigt bröllopsfirandet var i Hälsingland kan exemplifieras av en upp-teckning från Alfta socken där det nämns att folket i vardagslag lever enkelt (men vida bättre än på södra orter i riket) särdeles vid deras bröllop, då äta och dricka, eller rättare sagt frossa, utgör deras passion, hela deras vällust.⁶⁰

Även vad det gällde bröllopsfirandet ser man att det var folket som vill ha stora firanden och att de var så viktiga att de bröt mot lagen genom århundranden och firade i sex istället för i två dagar. Prästerna försökte med uppmaningar men lyckas inte få folket att hålla festligheterna till de lagstadgade två dagarna.

Omständigheter kring Karins vigsel

Landgrens brud Karin nämndes som "lägrad brud" och Ödmanns fattiga brud benämndes som att hon blivit förförd. Ser man till brottet otidigt sängelag kan det finnas olika anledningar till att paret gifte sig okyskt. Dels kan de ha varit trolovade och ha haft planer på att gifta sig men "råkat" bli med barn före vigseln. Och dels kan det vara som Ödmann uttryckte det, att hon blivit förförd och att det reparerades med giftermål.⁶¹ Ödmann beskrev att hon "tjöt oupphörligt". Om det berodde på att hon inte tyckte om mannen hon skulle gifta sig med eller om det berodde på att hon måste ha den hemska mössan istället för kronan, eller både och, kan vi inte veta. Med Karin kan man inte heller veta vad innebörden av ordet lägrad

59. Färila kyrkoarkiv, kyrkoräkenskaper, L Ia:7, mellan s 227-228. 15 sidor från Ärkebiskop Uno von Troils visitation i Färila 29 juli 1795, 17§.

60. Bringéus, 1961, s. 77.

61. Se även Kälvmemark, 1978, s. 86 angående olika anledningar till giftermål vid graviditet.

betydde just för henne (förutom att hon var gravid). Genom att göra en analys av uppgifterna jag har kring hennes giftermål vill jag försöka komma närmare vilken situation hon kan tänkas ha befunnit sig i.

Landgrens källor om Karin nämner att "*Av denna händelse hade hon en sådan sorg, att hon sedermera fick fallandesot*".⁶² Fallandesot var en gammal benämning för epilepsi och i husförhörslängderna användes synonymen att hon "faller i brott". Jag har gått igenom husförhörslängderna och där nämns vid två tillfällen att Karin "faller i brott". Första tillfället var 1821, och det andra tillfället var i samband med att hon dog den 16 maj 1828.⁶³ Att hon fick epilepsi går att konstatera.⁶⁴ Detta skedde 29 samt 36 år efter att hon vigde sig. Naturligtvis kan det ha skett fler gånger fast det inte är noterat. Att omgivningen, Landgrens källor, kopplar epilepsin till hennes sorg tänker jag bara konstatera. Om Karin verkligen hade sorg eller inte är källorna för vaga för att kunna fastställa men däremot går det att fastställa att omgivningen tolkade det så. Om hon hade sorg, var det då för att hon var förförd och inte ville gifta sig med Olof? Eller ville hon gifta sig men inte på detta skamliga vis med huckle?

Karin var gravid i cirka fjärde månaden, hon födde sin son fem månader efter vigseln. Hennes graviditet borde inte ha synt och hon hade likt kronbruden som var gravid kunnat viga sig med krona. Detta borde ha betytt att hennes gravida tillstånd var känt. Prästen hade ansvar för brudkronan, att den endast skulle användas av kyska brudar. Både prästen och prästfrun, om hon var brudpåkläderska, ställde säkert frågor om hennes tillstånd. Och hade ryktet gått om att hon var gravid så hade det säkert nått prästen. Detta kan visa på att de inte var trolovade, utan att graviditeten lett till att de beslutat sig för att snabbt gifta sig. I sådant fall kom säkert ryktet igång om Karins graviditet.

Vid giftermål, på bröllopsfestligheterna, samlades pengar in till lasarettet och de fattiga. Dessa bidrag fördes in i kyrkans räkenskapsbok. Utifrån hur mycket som samlades in kan man se hur stort bröllopet var. Av de 34 par som gifte sig 1792 var det två som inte betalade in något bidrag alls, vilket tyder på att de inte hade några festligheter. Från de övriga 32 brölloppen betalade gästerna från 2.8 till 56.4 shilling. Genomsnittet det året låg på 21.6 shilling. Ett av de två brudparen som inte hade några bröllopgäster var just Karin och Olof. Att de inte firade bröllop tydde på att det var ett giftermål som ingen direkt önskade sig. De benämns som bondson och bonddotter så de tillhörde de besuttna bönderna.

62. Enqvist 1935, s 18.

63. Delsbo kyrkoarkiv, Husförhörslängder AI:9b och AI:10b.

64. Att falla i brott kan även betyda att hon hade begått brott, en olaglig handling. Men utifrån det sätt det skrevs i husförhörslängden tolkar jag det som det inte kan gälla annat än sjukdomen epilepsi. Se Delsbo kyrkoarkiv, Husförhörslängd AI:9b, s 89; På Karins rad nämns under kolumn "omständigheter" att hon "faller i brott 12/11" och under år 1821 i förhörskolumnen står "sjuk" (12/11). Och husförhörslängd AI:10b, s 94; På Karins rad nämns under kolumn "omständigheter", "faller i brott den 1828 död".

I kontrast till Karins och Olofs bröllop utan kalas, de vigde sig 29 april, så gifte sig Olofs syster Brita samma år, den 29 november, med en bonde och bidragen från deras gäster var 54 shilling, det näst största bröllopet det året, och hon flyttade till sin mans gård. Även Karins bror Daniel gifte sig samma år, den 20 maj, med en nämndemansdotter och han flyttade till hennes gård. Deras bröllop var också ganska stort där gästerna betalade 32 shilling.

Karin flyttade hem till Olof. På gården fanns Olofs far som var änklings, hans mor dog året innan 25 juli 1791. I husförhörslängden 1788-1794 skrevs Karin in tillsammans med Olof som hade benämnts som son i huset. Ett och ett halvt år senare, 28 oktober 1793, gifte Olofs far om sig med en 27 år yngre bonddotter och hade ett måttligt stort bröllop med gäster som betalade 18.6 shilling. Olof hade två syskon, brodern Jonas hade flyttat hemifrån redan 1788 och syster Brita gifte sig som sagt 7 månader senare och flyttade till sin man.⁶⁵ I nästa husförhörslängd år 1795-1802 stod Olof nu som bonde för hemmanet och fadern benämndes gamla bonden. Under den perioden fick Karin och Olof fyra barn.

Bröllopsfirande

Att husmodern just dött, att Olofs far just blivit änklings var ett bra läge för ett planerat giftermål där sonen Olof kunde ta över gården. Om så var fallet kunde det ha varit ett planerat giftermål mellan Karin och Olof. I nästa husförhörslängd ser man också att de tagit över gården. Även om fadern gift om sig så nämndes han nu som gamla bonden. Men att de inte firade sitt giftermål är märkligt. Att gifta sig gravid innebar inte att man inte hade bröllopsfestligheter, vilket de andra två bröllopen visade (där paren fick böta för otidigt sänglag).⁶⁶ Soldaten Gustav och bonddottern Cherstin gifte sig 16 februari och hade ett ganska stort bröllopsfirande där gästerna betalade 24 shilling. Bruden var gravid i ungefär sjätte månaden. Det andra paret däremot, drängen Eric och korpralldottern Sigrid, hade ett betydligt mindre bröllop där gästerna endast betalade 2,8 shilling. Där kunde anledningen till ett mindre bröllop delvis ha berott på att bruden var höggravid och födde en dotter endast 16 dagar efter vigseln.

Det kan inte ha varit så roligt för Karin att gifta sig utan festligheter, speciellt i kontrast till att hennes bror, hennes svägerska och svärfar inom loppet av ett och ett halvt år gifte sig och hade stora bröllopfester. Dessutom använde alla tre bruderna kyrkans krona. Man kan undra hur relationen var mellan dessa människor? Utifrån att Karin och Olof blev faddrar, vilket var ett hedersamt uppdrag, till deras bådasykons förstfödda barn så kan man nog utgå från att relationen var generellt bra.⁶⁷

65. Delsbo kyrkoarkiv, husförhörslängd AI:5b, s. 63.

66. Det fjärde paret som fick böta för otidigt sänglag det året hade hyrt krona och firade bröllop som om bruden varit kysk. Deras gäster betalade in 32 shilling.

67. Delsbo kyrkoarkiv, Födelsebok s. 119 (Olof och Karin var faddrar till Karins bror Daniels dotter född 9/6 1793) och s. 129 (Olof och Karin var faddrar till Olofs syster Britas dotter född 12/8 1794).

I en analys av ovan nämnda information skulle jag i första hand vilja ta fasta på att de inte hade några bröllopsfestligheter. Bröllop var som vi sett viktigt och både Karin och Olof kom från bondefamiljer där två andra barn i dessa familjer hade stora bröllop samma år, så ekonomisk kapacitet fanns. Med tanke på det hedersamma i att ha stora bröllop måste det varit nesligt att viga sig i kyrkan och sen åka hem utan att ha någon festlighet. Jag tolkar det som att giftermålet inte var planerat, utan att de vigde sig för att Karin blivit gravid. Att hon vigdes utan brudkrona, att det var känt att hon var gravid, tolkar jag som att de gifte sig eftersom hon blivit gravid. Hade giftermålet varit planerat hade de kunnat mörka att hon var gravid i och med att hon var så tidigt i grossessen.

Nattfrieriseden

Kanske kan berättelsen om Olof Olsson Persjuls i Alfta ifrån södra Hälsingland bidra med en möjlig förklaring. Han höll på med nattfrierier, vilket var vanligt i Hälsingland, se Ödmanns beskrivning nedan. Nattfrieriseden innebar ett friare val av partner än i Sydsverige (där det i första hand var föräldrarna som valde äktenskapspartner). Men det innebar inte att den sociala kontrollen vart mindre, utan den var stark och upprätthölls av ungdomarna i byn, det s.k. ungdomslaget.⁶⁸

Olof Olsson Persjuls nattfrierier höll på i nästan 10 år, från det han var 18 till han gifte sig vid 27 års ålder. Hans gård var den största i Kyrkbyn och det fanns goda utsikter att komma till flickor. Han skrev dagbok och benämnde flickorna han sov hos med fastighetsnummer från den gård de bodde på. Det var olika nr han besökte ”om natten nr 34”, ”om natten nr 18” osv. Men sedan återkom samma nummer, nr 7, ett flertal gånger. Det blev uppehåll om nr 7 och så småningom uppdagades att han gjort nr 2, Brita, gravid. Hon födde en son i december 1831, men de gifte sig inte med detsamma, det var nr 7 han ville ha. Men året efter 3 november 1832 flyttade så sonen och Brita hem till honom. Senare i dagboken beklagar han sig över den skam han orsakat sig. Att han gått miste om sin hemliga nr 7 som han tränat efter. Att han gjort Brita gravid och måste gifta sig med henne samt att byskvallret höll på att ta livet av honom.⁶⁹

I exemplet från Alfta ser vi att nattfrierier kunde hålla på i 10 år, Olof var 27 och Brita 28 när de gifte sig. Det är Karin och Olof gifte sig låg medelåldern i Delsbo för de förstgifna på 31 år för männen och 27 år för kvinnorna. Hälsingland var känt för sina nattfrierier. Ödmann beskrev dessa som väldigt oskyldiga.

Alla nätter emellan söndag och måndag gingo socknens gossar såsom det kallades på ligg. Näppeligen var någon flicka, som icke legat i säng med halva socknens drängar. Men därvid förgick dock mindre lastbart än man sig föreställde. En och samma dräng kunde på samma natt göra tio besök. Hela sänglaget påstod några

68. Kälvmemark, 1978, s. 96.

69. Gaunt, 1983, s. 28-29.

minuter. Det tilläts aldrig att sticka sin hand under fällen, med vilken flickan var betäckt upp till halsen.⁷⁰

Enligt Ödmanns beskrivning ovan, och med tanke på den långa tiden fram till giftermål, så var föräktenskaplig graviditet ovanlig. Givetvis hände det dock. Hade Karin något alternativ? Hon var bonddotter och skulle inte bara skämma ut sig själv utan både sin och sin mans familj om de inte gifte sig. På en individuell nivå skulle hon som ogift mor marginaliseras och få ta hand om sin son själv. Nu kom hon att tillhöra det gifta ståndet och vara en husfru för sitt eget hem. På den institutionella nivån fick hon både skämmas inför familjen, inga bröllopsfestligheter, inom församlingen skulle hon skämmas med hustrudok på sin vigselflag och med tukt och förmaning när hon skulle kyrktagas. Hon fråntogs de hedersamma ceremonierna när hon skulle ingå i hustruståndet. Hon var inte ensam om att viga sig okysk men de andra okyska hade bröllopsfestligheter. Bakom detta låg normen om kyskhet kontra okyskhet. Både informella och formella lagar rådde. Formella lagar från staten att okyskhet skulle dömas vid lönskaläge och otidigt sänglag. Formella lagar från kyrkan som kompletterade straffen med skamplagg samt tukt och förmaning vid kyrktagning. Informella lagar där allmogen av rädsla för den ogifta modern skapade skamplagg för att märka ut okyska kvinnor. Hedersfulla ritualer som att hovrera på kyrkvallen och kyska brudars skrud för de hedersamma förstärkte de hedersammans makt och inflytande gentemot de som inte var hedersamma.

Jag vill avsluta med en pendang till min inledande text om Karin för att visa på hur skammen med att bli med barn innan giftermålet levte kvar in i vår tid på 1900-talet. Uppteckningen nedan är en berättelse jag fått av Gunilla via hennes dotter. Även här är ordalydelsen min och jag utgår från den information Gunilla gett mig:

Gunilla, Gunilla, jag är Gunilla som står brud i Sandvikens kyrka år 1962. Jag är mer eller mindre tvungen att gifta mig. Inuti mig en röra av förtvivlan. Av förväntningar som gått i kras. Jag har skrivit ett brev till rektorn på Vasaskolan i Gävle. Jag har väddjat om att få fortsätta studera, efter att jag fött mitt barn. Men det kommer jag inte att få, för jag ses som ett dåligt föredöme för de andra eleverna.

Vi, min man och jag, kommer inte få böta för otidigt sänglag. Denna lag är sedan länge borta. Vårt barn kommer nu födas inom äktenskapet. Men hade vi inte gift oss, så skulle det för evigt stå skrivet i kyrkböckerna att barnet är fött utomäktenskapligt. Skam, skam, skam.

Även om den formella lagen har ändrats så har inte den informella gjort det. Jag får bära vilka kläder jag vill men jag och min mor har kommit överens om att jag inte ska bära "kyska brudars skrud". Ingen lång vit klänning. Jag bär på min kropp en halvlang, ljusblå klänning. Den yttre världen, alla där ute i kyrkbänkarna ser mig, bedömer mig. De vet alla varför jag bär denna klänning idag. De vet att jag "fallit i olycka". De ser att jag är "på det viset".

70. Ödmann, 1957, s. 91.

Otryckta källor

Härnösands landsarkiv (HLA), Härnösand

Delsbo kyrkoarkiv

- Husförhörslängd AI:5a, AI:5b, AI:6b, AI:9b och AI:10b
- Räkenskaper för kyrka, huvudräkenskaper, L Ib:1
- Vigselsbok C:2 och C:3
- Födelse- och dopbok, dödbok, C:3

Färila kyrkoarkiv

- Kyrkoräkenskaper, L Ia:7 (innehåller även visitationsprotokoll för år 1795)
- Vigselsbok, E I:2
- Födelse och dopbok, C:3
- Dödbok, F:1
- Husförhörslängd AI:6b och AI:7b

Bjuråkers kyrkoarkiv

- Bjuråkers kyrkas inventarium 1771 och 1782

Färila och Ytterhogdal tingslags arkiv

- Domböcker A Ia:50 (avskrivet av Stig Jonsson, Ljusdalsbygdens museums arkiv, Ljusdal.)

Tryckta källor

Baelter, Sven, Historiska anmärkningar om Kyrkoceremonierna. Örebro 1838.

Bringéus, Nils-Arvid (red), Sockenbeskrivningar från Hälsingland 1790-1791. Uppsala 1961.

Dahlin, Ingrid, Några anteckningar om den gamla kvinnodräkten i Ljusdals socken. Gävle 1937.

Danhard, Margareta, C-uppsats Södertörns högskola, 2017.

Enqvist, Arvid, "Ur Biskop Lars Landgrens efterlämnade papper Bidrag till Delsbodräktens historia" Gammal Hälsingekultur Meddelanden från Hälsinglands Fornminnessällskap 1935, Red S. Brun och A. Vestlund, Hudiksvall 1935.

Lenaeus, Knut, Delsbo Illustrata (originalutgåvan gavs ut 1764) Stockholm, 1971.

Ödmann, Samuel, Hågkomster. Stockholm 1957.

Ikografiska källor (bilder)

Bild 2: Finka, Forsa, ägare: Marta Trolin, Forsa. Näsduk/huvudduk, Ljusdal, ägare: Birgitta Lördal, Ljusdal. Fotograf Margareta Danhard (författaren), 2015. Privat bild.

Bild 3: Ungmorshatt/knyppelhatt, Delsbo. Fotograf Carl Pehrsson-Rudolphi. Källa: Delsbo hembygdsförenings samling, Delsbo, bildnummer MAB-273.

Bild 4: Långrock. Fotograf okänd, 1988. Delsbo hembygdsförenings samling, Delsbo, bildnummer DHF-053.

Litteratur

Bruzelius, Nils Gustaf. Allmogelivet i Ingelstads härad i Skåne. Tredje upplagan, andra tryckningen. Walter Ekstrands Bokförlag Lund 1978.

Frykman, Jonas. Horan i bondesamhället. Lund 1977.

Hassan Jansson, Karin. Kvinnofrid. Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600-1800. Stockholm 2002.

Hazelius-Berg, Gunnel, "Brud och brudgum i deras högtidsskrud." Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok 1969.

Lindstedt Cronberg, Marie. Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880. Lund 1997.

Kälvemark, Ann-Sofie. "Hotet mot familjen. Den ogifta modern i Sverige i historiskt perspektiv." Historisk tidskrift, 1978.

Odstedt, Ella, Övre Dalarnes bondekultur under 1800-talets förra hälft. Stockholm 1953.

Scott, Joan. "Gender: A useful Category of Historical Analysis", i The American Historical Review 1986.

Stadin, Kekke. Stånd och genus i stormaktidens Sverige. Lund 2004.

Svensson, Sigfrid. "Jungfrukrans och hustrudok." Svenska kulturbilder, första bandet del I och II. Red S. Erixon och S. Wallin. Stockholm 1935.

Thomson, A. Otidigt sänglag. En rättshistorisk studie. Lund 1966.